

Mértékválság és agroökológia

Egy alternatív mezőgazdaság terjedése és jelentősége

„...vannak különböző kormányzási szintek. Egyes szinteken lehetséges önkormányzat, mint a zapatista »caracolak«. De ezen túl ez sokkalta nehezebb – sőt még annál is nehezebb. Ha egy nemzetállamról beszélsz..., akkor az erők centralizálásáról beszélsz, ami az emberek akaratán kívül esik. Ez pontosan kívül esik az egyének akaratán. Ez éppúgy, mint egy gép, egy örvény, egy fekete lyuk, rendkívüli mértékben központosít... És ezt a történelmi konstrukciót nem tudom, hogyan lehet lebontani. Úgy gondolom, hogy a lebontás mindennapos munka.”

Silvia Rivera Cusicanqui¹

„A testek optimális méreteit, számát, nagyságát és terjedelmét megszabó törvény érvényes az ember érzékelésére, érzelmi és tudatvilágára is. Hasonlóképpen az emberformálta fizikai és társadalmi környezet méreteire és mértékeire. A tudományos-technikai fejlődés, a harmadik ipari forradalom ezt a mértékhatárt átlépte már, és ennek következtében ma egy mély, az egész társadalom alapjait megrázó mértékválság következményeit érzékeljük és szenvedjük”.

Kepes György²

A tőkés rendszer elképzelhetetlen állandó gazdasági növekedés nélkül. A globális kapitalizmus korában lényegében az egész társadalom úgy szerveződik, intézményesül, s aszerint tagolódik, hogy minél könnyebb tegye olyan technikai-technológiai újítások bevezetését és alkalmazását, amelyek ezt a növekedést elősegítik. E gazdasági és társadalmi attitűd feltételezi, hogy az emberformálta világban meghaladhatjuk, sőt, egyenesen kötelességünk meghaladni a testek optimális méreteit, számát, nagyságát és terjedelmét. Logikája szerint, akkor is át kell lépni a mértékhatárt, ha már érzékeljük a *mértékválságot*. Amikor tapasztaljuk, hogy nem tudjuk biztonsággal áttekinteni, használni,

felügyelni, gondozni azt a területet, ahol élünk. Hogy nem vagyunk többé urai fizikai és társadalmi környezetünknek; hogy gazdasági aktivitásunknak egyre nagyobb számban lesznek akarattunktól független, számunkra ismeretlen hatásai, következményei. A talajok, vizek pusztulásától, vegyi és radioaktív szennyeződésétől, a néptömegek megélhetésének veszélyeztetésétől kezdve az éghajlatváltozásig vagy az emberi szervezetben főlhalmozódó káros anyagokig.

Mi a megoldás a mértékválság kihívásaira? Amikor az átláthatóan működő emberi közösség és gazdálkodás léptékén, mértékén gondolkodunk, valójában a nagyobb emberi autonómia igényét állítjuk szembe a globális függőségi viszonyokkal, kiszolgáltatottsággal. Mintegy felhatalmazást arra, hogy a magunk környezetében saját életmódot, termelési módot, kultúrát alakítsunk ki.

Globális agráripár és élelmiszerbirodalom vs. parasztság, újra-parasztosodás és élelmiszer-szuverenitás

A globális agráripár és élelmiszerbirodalom úgy próbál megküzdeni a mértékválsággal, uralni a maga tárgyi világát és e tárgyi világ segítségével az általa birtokolt természetet, hogy azt mesterséges részekre bontja, a részek között korábban meglévő kapcsolatokat megszünteti, s tetszőleges szempontok alapján hoz létre újakat – virtuális világot épít fel a természet világának ellenében. Jan Douwe van der Ploeg elemzése szerint, a korporatív mezőgazdaság fő irányítója az *Élelmiszer Impérium*.³ A szerveződés fő tézisei: a globalizáció, a liberalizáció, a GMO-termékek széleskörű terjesztésének szükségessége, s az az állítás, hogy csak az agráripár képes táplálni a megnövekedett népességet. A Birodalom működésének alapja az élelmiszer-termelés és -fogyasztás leválasztása az idő- és térbeliségből adódó partikularitásokról, a különböző lokalitásokról. A mezőgazdaság industrializációjának folyamatát az integritástól való folyamatos eltávolodás jellemzi. A termelés oly módon intézményesül és szabványosodik, hogy a természeti feltételeket lehetőleg mindenhol mesterséges feltételekkel helyettesítik, azért, hogy elérjék a kívánt célt: a teljes elszakadást a helyi ökoszisztémák s az ott élő közösségek kötöttségeitől. A profitmaximalizálás érdeke szembeszáll minden helyi identitással, alapértékké a „mobilitás”, a „flexibilitás”, a világméretű felcserélhetőség válik. A termelés eredeti, organikus egysége elszigetelt elemekre bomlik, melyeket kizárólag a központilag ellenőrzött munkamegosztás kapcsol össze. Az élelmiszerek előállítására pusztán műszaki feladattá egyszerűsödik, melynek során a táplálékot a társaság által meghatározott szigorú szabványok szerint bontják alkotórészekre és építik újjá.

Lényegében az történik, hogy az agrárium feladja saját identitását: működése szempontjából nem a természeti feltételeket és a termé-

szetes folyamatokat tekinti elsődlegesnek, hanem az ipari eljárásokat. Ha a „történelem” győzedelmeskedni akar a természet fölött, a kudarc borítékolható.

A dolgokat innen szemlélve, megkérdőjeleződnek az agráripár hatékonyságára vonatkozó állítások. Hogy mi a hatékonyság, mi annak a valódi tartalma, az mindig egy életmód s a vele összefüggő értékrend nézőpontjából kap konkrét jelentést. Mászt jelent a hatékonyság, ha értékrendünkben első helyen az élelmiszer használati értéke áll, s megint mást, hogy ha piaci értéke.

Minél iparszerűbben hatékony az élelmiszer-előállítás, annál jobban háttérbe szorul az élelmiszer használati értéke a piaci érték javára. Míg az ipari termékek használati értékét a gondos körülmények között történő szállítás nem csökkenti, az agrártermékek esetében ez valamilyen mértékig mindig csökken a szállítás következtében. Ez már az agráripár előtti időkbén is így volt, pusztán a piacra való termelés folyományaként. Thoreau írja a Waldenben: „Elterjedt tévedés azt hinni, hogy aki sosem szedett áfonyát, ismeri az ízét. Az áfonya sohasem jut el Bostonig: bostoni lakos azóta sem ízelt áfonyát, mióta a város három dombján termett. A gyümölcs lényege, ambrósziaja eltűnik hamvával együtt, amely lekopik az árus szekeren, mire piacra jut – ami marad, pusztá száraz takarmány.”⁴

Ha élelmünk használati értékéről van szó, nem lehet eltekinteni a helyhez és időhöz kötöttségtől. Ha az agráriumnak a használati érték a prioritása, akkor figyelemmel kell lennie a mértékhatárra.

A fogyasztóvédő szervezetek számos kritikát fogalmaznak meg a különböző vegyi eljárásokkal, adalékanyagokkal szemre tetszetőssé tett, de íztelen vagy egyenesen az egészségre káros élelmiszerekkel kapcsolatban. Míg az ipari termelés protokollja a szerves anyagból álló ipari termék használati értékét nem csökkenti, hanem nyilvánvalóan javítja, a szerves anyagú élelmiszer használati értékét ugyanez, értelemszerűen, csökkenti.

A globális kapitalizmus azonban nem tudna működni az élet minden területére kiterjedő, részletes, egységes ipari szabványok nélkül, mert ez rendkívüli mértékben leegyszerűsíti, megkönnyíti a globális piac működését. Gyakran megfigyelhető, hogy ugyanaz a cég ugyanazzal a műszaki-technológiai háttérrel, munkamegosztással nemcsak élelmiszert, hanem bármilyen más ipari terméket is képes előállítani. Például az 1987-ben alapított *NOBLE Group* (honkongi székhelyű, a szingapúri tőzsdén jegyzett társaság) világszerte egyidejűleg kínál agrár- és energetikai termékeket, fémeket és ásványi anyagokat. A kínálati lánc legfontosabb részeire fókuszál, ahol az értéknövelés, a kockázatkezelés és a termékek biztonságos, hosszú távú áramlása jellemző. Első agráripári terméke 1998-ban a kakaó volt.

Jól megfigyelhető az élelmiszertermelés elemekre bontása – amit csak a munkamegosztás centralizációja tart egyben – egy másik, ta-

lálomra kiragadott kakaóipari példa esetében. Az *Ecom Agroindustrial Corp* a kakaóbiznisz minden szegmensében jelen van. Az alapanyag termelésétől és begyűjtésétől kezdve a rostáláson, pörkölésen, csomagoláson át a csokoládé-késztermék értékesítéséig minden művelet más és más, földrajzilag egymástól távol eső helyszínen zajlik. A társaság jelen van az USA-ban, Brazíliában, Mexikóban, Svájcban, Szingapúrban, Indonéziában, Pápua Új-Guineában, Kínában, Elefántcsontparton, Nigériában, Kamerunban és Ghánában. Feldolgozó telephelyet működtet Hollandiában és Malajziában. A társaság perspektusában pedig az áll, hogy termelésük nagy része fenntartható, s rendelkezik *UTZ*, *Rainforest Alliance*, *Organic* és *Fair Trade* minőségi tanúsítvánnyal.

(Zárójelben emlékeztetnünk kell arra, hogy az ökológiai szemléletet a maga teljes jelentésében, komplex logikai rendszerében magukénak valló termelők és fogyasztók szerint, az export-import elsődlegességén alapuló gazdálkodás, a termékek nagy távolságokba utaztatása, s az ehhez szükséges számos szolgáltatás igénybevétele már eleve kizárja a fenntarthatóságot a nagyfokú energiapazarlás, a szállítás miatti széndioxid-kibocsátás növekedése stb. miatt.)

Az *Ecom* büszkén hirdeti azt is, hogy szívén viseli a kistermelők sorsát, ezt bizonyítják a fair trade projektek. Itt olyan kistermelőkről van szó, akiket Ploeg tipológiája mezőgazdasági vállalkozóknak nevez. Ennek a vállalkozás-szerű mezőgazdálkodásnak a különböző formái gyakran államilag irányított modernizációs programok eredményeként alakulnak ki. Ezek a modernizációs programok ama jelenség megvalósulásai, amelyet David Harvey „kiszemmizés általi felhalmozásnak” nevez.⁵ Luise Steur hivatkozik erre: „a kapitalista terjeszkedés olyan formája van terjedőben, amely nem annyira a meglévő munkaerő és a források intenzívebb kizsákmányolására épül – ezt szokás »bővített reprodukciónak« is nevezni –, hanem a globális osztatlan tulajdon (például a természeti terepek, a közösségek által ellenőrzött források és közintézmények) anektálására a kapitalista logikába.”⁶ Ennek egyik formája a földrablás, a „land grabbing”, amikor a kormányzat hatalmas földterületeket szabadít fel és ad át nagy transznacionális társaságoknak, oly módon, hogy kilakoltatja, s valahová máshová telepíti át az addig ott élő, hagyományos gazdálkodást folytató termelőket, akik a továbbiakban megélhetés nélkül maradnak, vagy bér munkát végeznek a társaság ültetvényein.

Előfordul olyan eset is, amikor a farmerek közvetlen egzisztenciális fenyegetettségük miatt maguk adják el, illetve adják bérbe földjeiket a társaságnak, vagy pedig a társaság beszolgáltatóivá válnak. Ezek a beszerzett kistermelők – a vállalkozó farmerek – teljesen a korporációtól s annak piacaitól függenek, az inputot (vetőmagot, kemikáliákat, gépet, használati utasítást) tőlük kapják, s kizárólag exportra termelnek, szigorúan egységes szabványok szerint, a társaság által előírt

mennyiségben és minőségben. Mivel mindig egyetlen meghatározott terméket kell meghatározott módon és mennyiségben exportra termelniük, más élelmiszer előállítására már nem marad termelői kapacitásuk, akkor sem, ha ez jól szolgálná vagy nagyrészt meg is oldaná saját önellátásukat. Ez már saját középtávú érdekeiknek is ellentmond. Ezt a helyzetet lényegileg nem változtatja meg a *faire trade* (a méltányos kereskedelem, amely figyel az őslakos termelők jövedelmére és munkakörülményeire), a termelők függősége megmarad.

A mezőgazdaság industrializációjával párhuzamosan ugyanakkor, hol erősebben, hol gyengébben, mindig jelen volt és ma is jelen van a világban az ellentétes tendencia: a szembeszállítás az ipari protokollal. Helytől és időtől függően, számottevő nagyságrendi különbségek vannak a tendencia megnyilvánulásának erejében, de az mindenképp elmondható, hogy a paraszti gazdálkodás vagy a paraszttá válás korábban is és a XXI. században is sokak számára a túlélés egyetlen útja. A modernista elméletek jövendölései ellenére a parasztság nem tűnt el, s várhatóan tartósan fenn is marad, a harmadik világ országaiiban ugyanúgy, mint a fejlett iparú országokban. A parasztnak, a kistermelőknek mindenütt választaniuk kell, hogy a globális kapitalizmus élelmiszerbirodalmának részévé, kiszolgálóivá válnak, vállalva a piaci függéssel járó állandó kiszolgáltatottságot és bizonytalanságot, vagy pedig valamilyen mértékig kiküzdik élelmiszerszuverenitásukat, életmódjuk és termelésük autonómiáját. Kérdés persze, hogy hol, mikor, milyen körülmények határozzák meg a választás szabadságának fokát.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a paraszti ellenállás a globális kapitalizmus agráripárával és élelmiszerbirodalmával szemben elsősorban közvetlenül a lokális életmód, termelési mód, termelési gyakorlat dimenzióján keresztül érvényesül. Mint többen felhívják rá a figyelmet (például hivatkozott írásában Luisa Steur): ez lényegesen különbözik a klasszikus munkásság szakszervezeti érdekvédelmi harcától. A munkásság érdekvédelmi küzdelme a bérmunka világán belül marad, a magasabb bérért, a munkakörülmények javításáért, a szociális juttatásokért folyik, de soha nem kívánja lényegesen megváltoztatni a termelési eljárást. A paraszti ellenállásnak viszont éppen az a lényege, hogy a „paraszti állapot” világához tartozó termelők másképp élnek és dolgoznak, mint ahogy azt a kapitalizmus logikája megkövetelné, akkor is, ha valamennyire érintkeznek eközben a kapitalista piaccal. Persze, ehhez szükség van arra, hogy hozzáférjenek a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszközéhez, a földhöz, illetve azt meg tudják őrizni a „kisemmizők” ellenében. A paraszti ellenállást (kisemmizettek vs. kisemmizők) perszonalifikált konfliktusok sora kíséri; a munkások érdekvédelmi harcára ez a személyesség nem jellemző.

A paraszti gazdaság működésének alapja nem az áru- és pénztöke mozgása, hanem az ökológiai tőke hasznosítása; szereplőinek egymással való kapcsolatában pedig fontos helyet foglal el a *reciprocitás*.

A gazdálkodó ennek révén kialakít egy önmaga által ellenőrzött és önmaga által menedzselte erőforrás-alapot. A gazdálkodás mindig a természeti meghatározottságból indul ki, ahol az emberi aktivitás akkor eredményes, ha az ember és a természet együttműködésének formáját ölti magára. A termelés minél inkább az ökológiai tőkére, a vegyszermentességre, a talaj minőségének fenntartását segítő művelésre, a kiegyensúlyozott vízháztartás és a biodiverzitás megőrzésére épít, annál inkább csökkennek pénzügyi költségei. Nincs szükség a drága ipari input (módosított vetőmag, peszticidek, műtrágyák, öntözőművek) beszerzésére.

Az élelmiszer-szuverenitással foglalkozó, főleg latin-amerikai irodalomban több helyen találkozunk azzal a megfogalmazással, hogy a globális agrárium és élelmiszerbirodalom lényegében *gyarmati sorba dönti* a mezőgazdaságot, amikor természeti lényegétől igyekszik megfosztani az agráriumot, hogy teljes egészében az ipari termelés szempontjainak vessen alá.⁷ A dekolonializációt a parasztok azáltal képesek végrehajtani, hogy horizontális kapcsolataik erősítésével újra konfigurálják a teret, földet szereznek, s az agrárium ellenében a helyi természeti-kulturális környezet adottságaiból kiinduló termelést folytatnak rajta, nem exportra, hanem saját maguk s a helyi közösség ellátására. Ez jelenti a dekolonializációt a materiális szférában. De minden materiális területhez tartozik egy immateriális terület is – az eszmék, fogalmak, ideológiák szintje –, s a dekolonializációt ott is végre kell hajtani.

Az agrobiznisz és az azt kiszolgáló ideológiai és pénzügyi támogató struktúra (Világbank, kormányok, pénzintézetek, *think tanek*, elitegyetemek stb.) létrehozna és továbbviszne egy mindent egységes keretbe foglaló nyelvezetet a hatékonyságról, produktivitásról, a nagyságrendek gazdaságosságáról, a kereskedelem liberalizálásáról, a szabad piacokról és a „világ élelmiszer-ellátásáról”, s e nyelvezet segítségével építik föl a szükséges konszenzust a társadalomban a területek fölötti ellenőrzés megszerzésére és megtartására. Boaventura de Sousa Santos ezt a „tudás monokultúrájának” nevezi,⁸ ahol a formális, instrumentális és gazdasági racionalitást úgy használják, mint eszközt az uralomra, az ellenőrzésre, a világ „hatékonyá tételére” és ökonomizálására.

Az élelmiszer-birodalom vertikális hierarchiában felépített tudási-paráival szemben (ahol a társaság agronómusa kiosztja a termelőknek az egységes vetőmag-, vegyszer-, gép- és használati utasítás-csomagot, és a termelő pusztán az utasítások végrehajtója) a paraszti gazdaságok termelői kreatív módon, a helyi adottságokhoz, környezethez, időjáráshoz rugalmasan alkalmazkodva maguk fejlesztik tovább a hagyományos termelési eljárásokat. Eközben horizontális tapasztalatcserét és tudáscserét folytatnak, így tanulnak egymástól. Egymás gazdaságaiban saját szemükkel láthatják és értékelhetik a

különböző módszerek eredményességét, s átvehetik a bevált ötleteket. Ez a *campesino-a-campesino* (paraszttól parasztig) gyakorlat mindig teljesen konkrét tartalmat ad a közösségi szerveződésnek. A paraszti állapotban élők körében nincs a termeléstől bürokratikusán elkülönülő, öncélú szervezeti élet.

Az a terület, ahol az élelmiszerbirodalomtól független, lokális élelmiszer-szuverenitás optimálisan megvalósulhat, nagyrészt a természetes tájba harmonikusan illeszkedő, mozaikszerűen egymáshoz kapcsolódó gazdaságokból tevődik össze, amelyek nem különülnek el éles határvonallal az érintetlen természet körzeteitől, s a természetbarát módon urbanizált városias terektől. Ezen a területen nemcsak parasztek vannak jelen, hanem más rétegekhez tartozók is, akiket az agrobiznisz kapitalista struktúrája szüntelenül marginalizál. A paraszttal együtt élnek itt erdőlakó őslakos közösségek, halászok, munkások, munkanélküliek, értelmiségiek stb. (Ha úgy tetszik, ez is egyfajta biodiverzitás: ennek a természetben olyannyira fontos értéknek az ember világára vonatkoztatott megfelelője.) Ezek az embercsoportok más és más módon szerveződnek a maguk hagyományai szerint. A parasztek a földművelési, gazdálkodási módok alapján alkotnak csoportokat. Az őslakosok számára a területi elv a legfontosabb. A munkások számára a szakszervezeti forma a vonzó. Az értelmiségiek egy tudományos diszciplína köré szerveződnek. Mindegyik rétegnek másfajta történelmi, gyakorlati tapasztalata, munkatapasztalata, ismerete, tudása van. Nincs egy meghatározó, minden másik fölött uralkodó tudás a világról (*cosmovision*), hanem több tudás él egymás mellett. Ezek a különböző tudások dialógusba lépnek egymással, szintén a horizontális elv alapján, hasonlóan a *Paolo Freire* pedagógiájá⁹ alapján kidolgozott népoktatáshoz és a *campesino-a-campesino* gyakorlathoz. Ilyen módon alakul ki a *Dialogo de Saberes* (a tudások párbeszéde). Ekképp a tér materiális birtokbavételével párhuzamosan megtörténik a tér immateriális birtokbavétele is: a tudás monokultúrája helyett többféle tudás kap teret és folytat párbeszédet egymással, gazdagítva egymás szempontjait.

(Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni Ramón Grosfoguel elemzését, aki kimutatja, hogy az európai ember mindig az egyetemes tudás birtoklójának szerepében lép föl. Az európai szemléletű tudást a gyarmatosító hegemon úgy tünteti föl, mintha az tértől, időtől, a hatalmi szerkezetben elfoglalt helytől független volna – ezt nevezi objektívnek, valóban tudományosnak, egyetemes érvényűnek. Ezen az alapon tekinti a nem európai tudást az európai tudás egyetemességével szemben partikulárisnak.¹⁰)

A *Dialogo de Saberes* európai megfelelője „a tudás együttes megalkotása” (*co-creation of knowledge*) – ezt jelölik ki célul az *ENSSER* tudományos hálózat által kezdeményezett brüsszeli konferencia résztvevői.¹¹

Az élelmiszer-szuverenitás megléte vagy hiánya nemcsak a hagyományos életmód és termelés bizonyos tradícióit tovább folytató parasztok, kistermelők vagy erdőlakó őslakosok sorsát befolyásolja jelentős mértékben, hanem a nagyvárosok lakóit is. A városok lakóinak aktivitása is számtalan jelét mutatja annak, hogy ők is szabadulni szeretnének a mesterséges természettől, az élelmiszerbirodalmaktól való függéstől, vagy legalábbis lazítanák a függés szorítását. Az urbanizáció globális folyamata mellett megfigyelhető az a folyamat is – természetesen megint csak különböző helyeken különböző mértékben –, hogy egyes rurális térségek újra benépesülnek, mivel az egykori városiak „újraparasztosodnak”. Bizonyos mértékig „újraparasztosodnak” a városban maradtak is, Kubától Budapestig sok ismert példája van a városi közösségi kerteknek, ahol sok minden megtermelhető, de a városiak mégis elsősorban fogyasztói, s nem termelői az élelmiszernek.

Találunk néhány eltérő jellegzetességet a globális Észak és a globális Dél helyzetében, törekvéseiben. Északon, ahol kevésbé maradtak fenn a paraszti gazdaságok és érintetlen őslakos közösségek, az „újraparasztosodás” mindenekelőtt életmódkíséret, szabadulási próbálkozás a bémunka világából, az „idegen célok követésétől”. Délen, ahol nem tűnt el olyan mértékig a paraszti és az őslakos társadalom, mint Északon, eleve létezik már egy olyan életmód, amiből kibontható lenne az életmódkíséret ideálja. Délen a cél elsősorban az otthon, a lakóhely védelme, védekezés a földkiszajátítások és az osztatlan közjavak kifosztása ellen. A mezőgazdaság itt közvetlenül a napi megélhetésről szól. A modernizációs programok által fenyegetett kistermelő boldogulni akar, ahogy tud. Tartalékai nincsenek, ezért gyakran előfordul – mivel égető gondjainak pillanatnyi megoldása fontosabb a távlati céloknál –, hogy enged a külső nyomásnak és bekapcsolódik az élelmiszer-birodalom vertikális hierarchiájának függőségébe. Aláveti magát a társasági agrármérnök instrukciónak, a társaság által előírt vetőmagot és kemikáliákat használja a társaság által előírt módon. A globális Észak biokertésze ezt mélyen elítéli, s elméleti szempontból igaza van, mert tovább folytatódik ezáltal a talajpusztítás, -szennyezés és éghajlatváltozás folyamata. Az Északiak, akiknek sorában jelentős számmal vannak mezőgazdasággal korábban nem foglalkozó diákok, értelmiségiek – s akik rendelkeznek egzisztenciális tartalékokkal – szigorú elvi alapon szoktak állást foglalni az ökológiai gazdálkodás mellett. Őket többségükben nem annyira a megélhetési kényszer, mint inkább a környezeti tudatosság vezérli, vagyis saját korábbi szokásaikat, megmerevedett szemléleti korlátaikat akarják meghaladni. Egy híres északi példa az *University of California* tulajdonában levő termőföld illegális elfoglalásával indult *Occupy The Farm* akció és mozgalom. Mint ennek egyik résztvevője mondja: náluk valóban szabad választás eredménye volt a mezőgazdasággal való foglalkozás.

(Egy 80-as években íródott, híres magyar regény – Spiró György: *Az Ikszek* – egyik párbeszédének fontos mondata jól szemlélteti Észak és Dél vagy ha tetszik Kelet és Nyugat esetenként eltérő motívációit: „Ön gazdag, szabad ember, oda megy ahová akar, azt csinál, amit akar. Nekünk a betevő falathoz hozzájutni is gondot jelent. Ön megteheti azt, hogy önmagában keresse a korlátokat. Mi a korlátokat önmagunkon kívül érzékeljük.”)

Elmondható – s el is mondják mindenfelé az ökológiailag tudatos körökben –, hogy a városi népesség a legtöbbet akkor tehet élelmiszer-szuverenitása érdekében, ha csökkenteni tudja a termelő és a fogyasztó közötti távolságot, vagyis a helyi élelmiszert részesíti előnyben. Ez az érdeke a helyi kistermelőknek is, ha nem akarják, hogy bekebelezze és tönkretégye őket az élelmiszerbirodalom.

Maine állam esete az élelmiszer-szuverenitással

„Nekünk a Maine állambeli Hancock megye Sedgwick városa polgárainak jogunk van arra, hogy helyi élelmet termeljünk, azt feldolgozzuk, eladjuk, megvegyük és fogyasszuk, s ily módon fokozzuk az önerőre támaszkodást, védjük a családi gazdaságokat, és a helyi élelmiszer hagyományait.” – ezt mondja ki 2011-ben a *Helyi Élelmiszer & Közösség Önkormányzat (Local Food & Community Self-Governance)* rendelete a lokális élelmiszer-szuverenitásról az USA-ban, Sedgwick városában. A híradások szerint, Maine államban mostanáig már tizenhat különböző városban deklaráltak 16 különböző helyi élelmiszer-szuverenitást, teljes mértékig alulról jövő kezdeményezések alapján, egészen konkrét, földhözragadt módon gyakorlati problémáik megoldására.

Miért van szükség erre a sok kis elkülönült élelmiszer-szuverenítésre, amikor Maine állam elvi síkon amúgy is hangoztatni szokta, hogy fölkarolja a helyi élelmiszer ügyét? A sedgwickiek rendelete ezt így indokolja: „Úgy gondoljuk, hogy a szövetségi és állami szabályozás akadályozza a helyi élelmiszer-termelést, és elbitorolja polgárainktól a jogot arra, hogy saját választásuk alapján jussanak élelemhez.” A mindennapi életben ugyanis az tapasztalható, hogy az állam, bármilyen szimpatikusak is legyenek elvi deklarációi, csak azt tudja adni, ami lényege, vagyis állandóan egységesre akar mindent szabályozni, s utána ebből a maga mindent egyformára egységesítő virtuális nézőpontjából kéri számon a szabályok betartását, s szankcionál minden különbözőséget.

Például – úgymond, a baromfi-kistermelők érdekében – hoztak egy állami törvényt, ami lehetővé tenné azoknak, akik évente kevesebb, mint 1000 dollárért értékesítettek baromfit, hogy az állatokat saját farmjukon vágják le, ahelyett, hogy azokat vágóhidakra kelljen szállítaniuk. Miért nem fogadták hát a termelők kitörő örömmel a rendelkezést? Azért, mert a szabályozás értelmében a vágáshoz 30–50 000 dollárba

kerülő felszerelést kellett volna beruházniuk, ami elviselhetetlen teher az amúgy is pénzügyi gondokkal küzdő gazdálkodóknak.

A szabályozás láthatólag az iparszerű baromfitenyésztés normáit veszi alapul, s ez a norma valóban könnyen egységesíthető. A sedgwickiek viszont úgy gondolták, hogy ők otthon bizony a drága felszerelés nélkül nyisszantják el a baromfi nyakát, s ezért e nagyon is konkrét termelési-gyakorlati problémájuk megoldását általánosabb, elvi szinten kívánták biztosítani: külön ételmszer-szuverenitást deklaráltak maguknak.

Egy másik elhíresült, sokat idézett példa azt mutatja, hogy más gondol az állam és más a helyi közösség a felelősségvállalás és -ellenőrzés mibenlétéről is. Dan Brown, a *Gravelwood* farm tulajdonosa Blue Hillben, farmján eladta a szomszédainak azt a tejet, ami a családi szükségletek kielégítése után maradt. A tej mindenkinek ízlett, s a környéken semmiféle megbetegedés nem fordult elő. De egyszer csak jött az *Állami Mezőgazdasági, Természetvédelmi és Erdészeti Bizottság* inspektora, mintát vett a tejből és megállapította, hogy az eltér az általuk pontosan előírt szabványtól. (Megint csak az iparszerű szarvasmarha-tenyésztésre vonatkozó, könnyen egységesíthető szabványról van szó.) Brownt előzetesen nem informálták sem a tesztről, sem annak eredményéről, viszont perbe fogták. A tárgyaláson Brown azzal érvelt, hogy az engedély nélküli tejet közvetlenül a fogyasztónak adta el. Erősen sarkított, de lényegre törő helyzetelemzése a következő: „Az ételmszerrendszer ma már nem ugyanaz, mint amire emlékezünk... Nem adhatom el többé a tejet a szomszédomnak. Akkor mitől volna lokális a dolog? Mert mit is jelent az, hogy lokális? Azt, hogy szemtől szembe állunk egymással, termelő a fogyasztóval. Nem vásárolhatja meg senki a termékemet anélkül, hogy találkozzon velem, mert az ügylet mindig az én farmomon történik... Mit jelent a felelősségre vonhatóság? Olyasmit például, hogy ha a homártenyésztő családját ott az út végén megbetegíti a tejem, akkor nem kell aggódva várnom a rendőroket. Ugyanis maga a homártenyésztő intézi el a dolgot, mégpedig azonnal. Eljön hozzám egy baseball ütővel és beveri a fejemet. Ez a valódi felelősségre vonhatóság.”

Brownt 1000 dollárra büntették, de ő fellebbezett az ítélet ellen a *Farm-to-Consumer Legal Defense Fund* (a saját farmjukon saját termékeiket árusítók jogi védelmét szolgáló alapítvány) segítségével. Beterjesztettek egy törvénytervezetet is a lokális ételmszer-szuverenitás védelmében: „semmilyen állami törvény nem alkotható, ami felülírja a lokális kormányzat jogát arra, hogy helyhatósági rendeletek útján szabályozza az ételmszer-rendszereket” A tervezetet, mint várható volt, nem fogadta el az állami törvényhozás, mivel a lokális ételmszer-szuverenitások erősítése nyilvánvalóan nem áll a döntéshozókra nagy befolyással bíró globális agráripár és ételmszer-birodalom érdekében.¹²

A példákban szemléltetett mindennapi gyakorlati problémák azt mutatják (s nem csak Maine államban), hogy az állami értelemben felfogott, felülről irányított és szabályozott élelmiszer-szuverenitás és az egyes gazdaságok, a kisebb lokális egységek alulról szerveződő és ellenőrzött élelmiszer-szuverenitása nagyon különböző, s tartalmukban, úgy tűnik, összeegyeztethetetlen fogalmak. A szabályozó politikai állam és a nem politikai alapon szerveződő szuverén lokális közösség kapcsolata folyamatos konfrontációk sorozatát hordozza magában.

Az élelmiszer-szuverenitás fogalomfelhője

Az élelmiszer-szuverenitás természetesen – mint már szóltunk róla – nem a példánkban szereplő Maine állam plebejus lakóinak találmánya. Maga a fogalom újabb keletű: Brazíliából, a globális Délről indult, de 1996-tól a ma már minden kontinensen megjelenő, centrális központ nélkül, horizontálisan szerveződő *Via Campesina* mozgalom tagjai kezdték használni. A Földnélküliek – a jogi kiskapukat is kihasználva – sikerrel és tartósan vettek birtokba olyan területeket, amelyek hosszabb időn át megműveletlenek voltak. A brazil földnélküliek szlogenje: „Ocupar – resistir – produzir – cooperar”, vagyis „Foglalni – ellenállni – termelni – együttműködni”. Ha tetszik, egy konkrét, paraszti megvalósulását látjuk itt annak a hegeli, s Marx által továbbvitt példázatnak, hogy a szolga azáltal győzi le az urát, hogy munkája által birtokba veszi a tárgyi világot. Az élelmiszer-szuverenitás gyakorlása azonban sokkal előbb létezett, mint fogalmi meghatározása, mondhatni, bizonyos értelemben ez egy kézenfekvően egyszerű, ősrégi dolog. Történetileg mindig is szorosan összefüggött a hagyományos paraszti munkával, a hagyományos őslakos életmóddal, a termelők és a fogyasztók közeli, személyes, mindennapi kapcsolatával, cseréjével, a város és vidéke közvetlen együttműködésével, az ember által még áttekinthető léptékű területi egységek önszerveződésével, önellátásával.

Az élelmiszer-szuverenitáshoz valamilyen mértékben elengedhetetlenül hozzátartozik az önellátásra, önerőre támaszkodásra való képesség. Ez a mérték értelemszerűen eltér a világ különböző tájain, mivel az industrializáció és urbanizáció globális trendje általi meghatározottság más és más formákban ölt testet. Más mérték és meghatározottság figyelhető meg a *Via Campesinát* kezdeményező braziliai földfoglaló földnélküliek közösségeiben, a mexikói zapatisták területein, a családi birtokokból álló orosz ökofalvakban, a közösség által támogatott mezőgazdaság németországi kezdeményezéseiben, a francia rövid értékesítési lánc társulásaiban, az angliai *Transition Towns* mozgalom kisvárosaiban, az *Occupy the Farm* termőterületein vagy a Maine állambeli Sedgwickben. A törekvések iránya azonban ugyanaz: világszerte jelen van, s mondhatni, ma már globális az a

tendencia is, mely ellenerőt képvisel a mindenre erőszakkal kiterjesztett industrializációval és urbanizációval, illetve azok káros hatásaival szemben. Ennek az ellentétes tendenciának lényegi jellemzője, hogy kritikáját nem öncélúan fogalmazza meg, hanem mindig az alternatíva megvalósíthatóságára szolgáltat bizonyítékokat, annak a léptéknek a keretei között, mely nem lépi át a mértékhatárt, amelyen túl ellenőrizhetetlenné, kezelhetetlenné válnak egy termelési mód hatásai és következményei.

Az autonóm életmódhoz alapvetően élelmiszer-autonómiára van szükség, de ez a maga komplexitásában elképzelhetetlen volna az energia és a technológia egyidejű autonómiája nélkül. Az ember olyan mértékben alakítja át maga körül a természetet, amilyen mértékben a természettel való folyamatos, szakadás nélküli anyagcseréjéhez szükség van rá. Amennyi forrást helyben kivont a földből, ugyanannyit ugyanott vissza is pótol, tiszteletben tartva a természeti életciklusok körforgását. Nem akar nagyobb területet birtokolni, mint amekkorának gondnoka tud lenni, ahol képes a közös javak felelősségteljes kezelésére. Olyan művelési módot alkalmaz, amely nem rontja, sőt, javítja a talaj minőségét, megakadályozza az eróziót, nem károsítja a vízháztartást, segíti a biodiverzitás (pl. szárazságtűrő vagy a táplálkozásban egymást helyettesítő fajták) megőrzését, s ezáltal a klímaváltozás problémáinak valódi megoldása felé nyit utat. Az agráripármonokultúráitól eltérően, ezen a területen előállítható az életfunkciók fenntartásához nélkülözhetetlen táplálékok teljes skálája, amely a megélhetést biztosítja, nincs szükség arra, hogy messze földről hozzák a légkört szennyező szállító eszközökön a mindennapi betevőt. Piacra vinni csak a fölösleget kell a fennmaradt további szükségletek kielégítésére.

Az az életmód és termelési mód, amiről itt szóltunk, az agroökológiai elvek alapján szerveződő mezőgazdasági gyakorlatnak felel meg. (Az agroökológia agrártudományi vonatkozásaival részletesen foglalkozik Miguel Altieri.¹³ Kiemelt jelentőséget tulajdonít a mértékhatár betartásának, a kiscgazdaságok revitalizációja szükségességének.¹⁴)

Az agroökológiai alapú mezőgazdaság aktora az a termelő, aki egyúttal gondnoka is a földterületnek, ami egyúttal lakóhelyeül is szolgál. Ez azt is jelenti, hogy nem szükséges elválasztani egymástól a mezőgazdaságot és a természetvédelmet, mint azt a hagyományos környezetvédelmi szemlélet teszi. Nincs külön mezőgazdasági terület, ahol jelen van az ember, aki kimeríti, pazarolja az erőforrásokat, kedvére károsítja a környezetet, s egy másik, ettől gondosan elkülönített természetvédelmi terület, ahonnan viszont az ember ki van tiltva. Nem különül el a lakóhely a munkahelytől, a növényekkel borított mezőgazdasági területtől. Elméletileg belátható, hogy az ilyen területek globális részarányának növelése révén az agroökológiai alapú mezőgazdaság terjedése a legkomolyabb hozzájárulás lehetne az éghajlatváltozás

megállításához. A Via Campesina egyik jelmondata: „Etetjük és hűtjük a bolygót.”

Marxizmus és agroökológia

Az életmód és a termelés gyakorlatában és ennek következtében a különböző társadalomtudományi elméletekben is egyre inkább központi helyre kerül a közös javak fenntartható használatának, az ember és a természet közötti anyagcsere-szakadás megszüntetésének gondolata. Többen hivatkoznak arra, hogy az anyagcsere-szakadás problémáját már Marx is megfogalmazta.¹⁵

Gyakran említett példa, hogy a XIX. században, amikor az angol ipari forradalom felgyorsult, a mezőgazdasági termelés gyorsan nőtt. Mégis von Leibig, a mezőgazdasági kémiaiáról szóló szövegében kritizálta a brit sikereket, aláhúзва, hogy a terméshozadék importált tápanyagoktól függött – pl. guanót importáltak Dél-Amerikából –, miközben a városközpontokban keletkezett hulladékot nem forgatták vissza a talajba. Marx ebből a munkából meríti az ipari mezőgazdaságra vonatkozó kritikájának egyik központi fogalmát, az *anyagcsere-szakadást*. Megállapítja, hogy amikor Britannia átalakult agrárból ipari társadalommá, a kapitalizmus jövétlen szakadást hozott létre a szocioökológiai anyagcsere kölcsönösen összefüggő folyamatában.

Marx nem foglalkozott azzal, hogy mi lehet majd a parasztság sorsa és szerepe egy posztkapitalista világban, arra viszont több helyen utal, hogy míg az iparban fejlődnek a termelőeszközök, a mezőgazdaságban az industrializáció hatására megfigyelhető a legfőbb termelőeszköz, a talaj állapotának folyamatos romlása, éppen a természeti ciklus körforgásának mesterséges megbontása miatt. A XX. század második felére bebizonyosodott az is, hogy a mesterséges tápanyag-visszapótlás a talajba, a kemikáliák alkalmazása – amellet, hogy hatalmas összegeket emészt fel – csupán tüneti kezelés, amely a talajromlás folyamatát nem állítja meg, sőt, fokozza.

Ebben a kontextusban vizsgálva, az agroökológia lényege: megszüntetni igyekszik ezt az anyagcsere-szakadást, regenerálni a természetes kapcsolatokat szövetét, amelyet a kapitalista termelési viszonyok általánossá válása rombolt szét.

Az agroökológiát gazdálkodási gyakorlatként, s ugyanakkor az e gyakorlatához kapcsolódó tudományként és mozgalomként értelmezi egy igen jelentős létszámú nemzetközi közösség. Mind a három aspektus egyaránt fontos.¹⁶

Az agroökológia fogalma, jelentése a maga materiális és immateriális komplexitásában értelmezve, annyiféle dimenzióban gondolható tovább, hogy ebbe az értelmezésbe belefér az is, hogy egyes baloldali gondolkodók ezzel hozzák összefüggésbe a jövő nagy elméletét.¹⁷

*Az élelmiszer-szuverenitás meghatározási kísérletei:
a lépték kérdése*

A Via Campesina transznacionális szervezet, amely lényegében egy kontinensek közötti horizontális *Dialogo de Saberes*nek tekinthető, s amely a különböző szociális mozgalmaktól, fórumoktól eltérően nem elfárad, nem kimerül, hanem két évtizedes működés után is egyre erősödik – a tudások párbeszédében kristályosítja ki a maga fogalmainak tartalmát.

Az élelmiszer-szuverenitás fogalma ezekben a dialógusokban kezdettől fogva a globális élelmiszer-rendszert ellenőrző agráripari korporációkkal és piaci intézményekkel szembeni ellenállás jegyében formálódik. Ez pontosan végigkövethető a Via Campesina honlapján. Az *Élelmiszer-szuverenitási Fórumon*, Selinguében (Mali), 2007 februárjában 80 ország 500 delegátusa elfogadta a *Nyeléni Nyilatkozatot*, amelyben az élelmiszer-szuverenitás meghatározott aspektusai kapnak részletesebb kifejtést. Az élelmiszer-szuverenitást először is az egyén szintjéről indítják, azáltal, hogy alapvető emberi jognak tekintik. Eszerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy egészséges és a maga kultúrájának megfelelő táplálékhoz jusson, megfelelő mennyiségben és minőségben, amelyet ökológiai értelemben egészséges, a természeti folyamatokkal harmonizáló és fenntartható módon állítottak elő. Az embereknek joguk van arra, hogy saját maguk határozzák meg élelmiszer- és mezőgazdasági rendszerüket. Az élelmiszer-szuverenitás megvalósulása mindenekelőtt a lokális közösség szintjén értelmezhető; ez a koncepció a mezőgazdaság meghatározó szereplőinek a paraszti gazdaságokat és családi farmokat tekinti.

A fogalmak különböző meghatározásai mindig valamiféle hatalmi harcot tükröznek, s ennek folyamányaként különböző értékek kerülnek szembe egymással. (Ha úgy tetszik, értékosztályok harca folyik.)

A Via Campesina meghatározáshoz látszólag hasonló, de lényegében más irányba eltolódó meghatározást használ például a FAO. A 2008-as nagy nemzetközi felmérés, az IAASTD, melyet – az ENSZ-en kívül – jelentős mértékben a Világbank és a WHO szponzorált, így fogalmaz: „Az élelmiszer-szuverenitás a népek és a szuverén államok joga, hogy demokratikusan határozzák meg saját mezőgazdasági és élelmiszer-politikájukat.” Érzékelhető, hogy az IAASTD meghatározása alapvetően az állam – a parlamentáris demokrácia alapján működő állam – elsőbbségéből indul ki, annak hatáskörébe utalja az élelmiszer-szuverenitást, s a hangsúlyt nem az élelmiszer-rendszerhez fűződő alapvető emberi jogokra, s a lokális közösség élelmiszer-szuverenitására helyezi. Más ez, mint a Via Campesina által megfogalmazott, horizontálisan szerveződő élelmiszer-szuverenitás.

Maine állam példája alapján láttuk már, hogy mit jelent az, amikor az állam tekinti feladatának, hogy gondoskodjon polgárai élelmiszer-szu-

verenítéséről. A venezuelai kormányzat Maine állam vezetőinél mindig is sokkal erősebben hangoztatta és hangoztatja elkötelezettségét az élelmiszer-szuverenitás iránt, azzal a deklarált céllal, hogy ezt minde-
nekelőtt egy újraparasztozás révén kívánja elérni.

2005-ben a Via Campesina fontos szerződést írt alá Hugo Chavez venezuelai elnökkel egy agroökológiai egyetem alapításáról. Ez a *Paulo Freire Latin-amerikai Agroökológiai Intézet* (IALA-PF). Az IALA-PF az első nemzetközi parasztegyetem, ahol a parasztok és öslakosok gyermekeit, a szervezetek jövőendő vezetőit oktatják az agroökológia és a politikai szervezés készségeire, jártasságaira. Az első diákok a Via Campesina olyan szervezeteitől érkeztek ide, mint a *Földnélküli Munkások Mozgalma* (MST/Brazília), a *Falusi Munkások Egyesülete* (ATC/Nicaragua), az *Ezequiel Zamora Nemzeti Campesino Front* (FNCEZ/Venezuela), a *Harc a Földért Szervezet* (OLT, Paraguay) és mások. Az első évben, egyetemi alapozó szinten matematikát, kémiát, biológiát, ökológiát tanulnak, a társadalomtudományi kurzusok pedig teljes komplexitásukban igyekeznek megismertetni a tanulókat a kis-termelői családi gazdálkodás, a biokulturális diverzitás és a szociális ökológia témaköreivel. Mindvégig a középpontban áll az agroökológia, a fenntartható agroöko-szisztémák és az élelmiszer-szuverenitás kérdése. A cél olyan emberek képzése, akik elő tudják segíteni a vidék komplex átalakulását a közösségi gondolkodás és cselekvés útján. A hallgatók idejük egy részében az osztálytermekben ülnek, majd kísérleti agroökológiai termelési gyakorlatokon vesznek részt, ezenkívül olyan közösségszervezési stúdiumokra járnak, ahol az élelmiszer-rendszer átalakításáról tanulnak.

Ez az egyetemi szintű képzés eléggé eltér a Via Campesina eddigi horizontális tudáscserére épülő pedagógiai gyakorlatától. Gyakran éles viták alakulnak ki a messziről jött hallgatók és a helybeli oktatók között. Előfordulnak foglalkások is az egyetemen.

A *Radical Teatcher* híradása szerint, a diákok azt mondják, hogy politikailag sokat jelentett számukra az itt szerzett tapasztalat, az agroökológiai gazdálkodási gyakorlatban viszont nem. De mindenképp jellempróbáló a tanulmányi idő. Gyakran mezőgazdasággal közvetlenül nem foglalkozó oktatók tanítják és értékelik őket, akik a központi állam-hatalom szempontjából fogalmazzák meg, hogyan kell mezőgazdasági szövetkezeteket alakítani. A földműves családokból érkező diákok ezt fordítva gondolják, szerintük magából a termelési gyakorlatból, a termelés tapasztalataiból és megoldandó problémáiból kiindulva kell kimunkálni a közösségi együttműködés formáit. Vannak viszont olyanok is, aki a jobb osztályzat megszerzése érdekében csupán felmondják a tananyagot és tartózkodnak a véleménynyilvánítástól. Ez már eleve ellentmond a Via Campesinában megszokott légkörnek, a tudások párbeszédének.

Az IALA-PF egyetemen kialakult, kissé felemás helyzet bizonyos értelemben példázza azt is, hogy Venezuelában hogyan áll s miért

is problémás az élelmiszer-szuverenitás ügye, és mi az, amiben ez alapvetően különbözik a Via Campesina törekvéseitől.

Venezuela esete az élelmiszer-szuverenitással

A gyarmati időkben Venezuela területén ültetvényes gazdálkodás folyt – afrikai rabszolgákkal. Ez egyébként nagyon kedvező előzményt jelentett a későbbi agráripár kialakulásához. A legfőbb termék a kakaó volt, s ez két évszázadon keresztül így maradt. A múlt század első negyedétől indult be a kőolaj kitermelése, ami teljesen átformálta a gazdaságot és a társadalmat. Az országban nemsokára éreztette tüneteit a „holland betegség”: az olajipar rohamos felfutása következtében minden más gazdasági ágazat visszafejlődött, s ez különösen érvényes a mezőgazdaságra. Ettől az időtől kezdve figyelhető meg az importtól való függés folyamatos növekedése – különösen az agrártermékek, az élelmiszer vonatkozásában –, de ez a jelenség a szükségleti cikkek más csoportjainál is tetten érhető. E trend még jobban felgyorsult az 1970-es évek olajárrobbanása idején. Teljesen átalakult a társadalmi struktúra is a hiperurbanizáció irányába: míg az olajkitermelés beindulása előtt, az 1920-as évekig a venezuelaiak kb. 70 %-a vidéken élt, ma mintegy 90 %-uk városokban lakik. Az életszínvonal meghatározója az olajpiac, az emberek életfeltételeinek változása annak ingadozásait követi. A 80-as években az olajbevételek csökkentek, egyre több szociális vívmánynak szűnt meg a fedezete (ingyenes oktatás, egészségügy, magasabb minimálbér). Ugyanakkor egyre több volt a probléma az élelmiszer-ellátásban is, mert nem volt miből fizetni a devizaállományt kiszívó importot. Ekkor állami támogatások indultak a mezőgazdaság fellendítésére: fogyasztói árkiegészítések, csökkentett kamatú mezőgazdasági hitel, a farmerek felmentése a jövedelemadó fizetése alól. Ezután viszont ismét megszorítások jöttek, s 1990-ben a kormánzatnak le kellett értékelnie a *bolivárt*, és ekkor újra automatikusan megdrágultak a mezőgazdasági ráfordítások. Az infláció 1996-ban 100 százalékon tetőzött. Drámaian csökkent a GDP, a szegénységben élők aránya 70 százalék felé közelített.

Ilyen körülmények között került hatalomra Hugo Chavez, aki 2000-ben elindította a *Plan Bolivart* a társadalmi igazságtalanságok felszámolása, a szegénység leküzdése érdekében. Chavez elsősorban a hadseregre támaszkodott, mert a hadsereg olyan régiókban is jelen van, amelyeket az állami bürokrácia nem tud ellenőrizni. A katonák rendőri tevékenységet is végeznek. Részt vesznek többek között az ételosztásban az ország távolabbi vidékeiben.

Már 1999-ben alkotmányba foglalták az élelmiszer-szuverenitás fogalmát, és drasztikus lépéseket tettek az import csökkentésére. 2001-ben földreform indult, törvény rendelkezett a földosztás felügyeletéről,

a technikai és infrastrukturális támogatások nyújtásáról. Megalakult a *Nemzeti Földhivatal*. 2002-ben 1,5 millió hektárt osztottak ki 130 000 család között. Az országban hatalmas földtartalékok vannak, amelyek segítségével megvalósítható lenne a mezőgazdaság diverzifikációja, a foglalkoztatás növelése. Ez sokat jelentene az ország újra és újra veszélybe kerülő élelmiszer-biztonsága szempontjából. Az öröklött mezőgazdasági birtokszerkezet azonban nem kedvez ennek: a föld-birtok háromnegyedét a lakosság 5 %-a birtokolja. A mezőgazdasági dolgozók 60 %-a nem saját földjén dolgozik.

A *Plan Zamora* keretében kis- és közepes mezőgazdasági termelőknek osztanak földet. E földek legtöbbször kormányzati tulajdonban van, vagy használaton kívüli. A törvény meghatározta a magánkézben levő föld maximális méretét, és engedélyezte a használaton kívüli telkek kisajátítását. (Miközben a hagyományos pártok és a konzervatív föld-birtokosok értelemszerűen folyamatos ellenállást fejtettek ki a kisajátításokkal szemben.) A huszadik század közepén lezajlott demográfiai forradalom azonban számottevő parasztság nélkül hagyta Venezuelát, nem volt elég paraszti munkaerő, hogy élelmet termeljen a 27 millió, túlnyomórészt város lakó venezuelainak. A mezőgazdasági reformerek ennek tudatában más munkaerőt kezdtek keresni az újraparasztosodás beindítására.

2005-ben a kormány meghirdette a *Vuelta Al Campo* (Vissza a vidékre) kampányt. „Mindenhová, ahol latifundiumok vannak, el kell érjen az állam keze, hogy azoknak adja a földet, akik dolgoznak rajta” – mondta Chavez. Az agrárreform arra irányult, hogy újra létrehozzanak parasztságot a városi munkanélüliekből, ez a parasztság élelmiszer-szuverenitást kapjon a földeken, s így a népességeloszlás is arányosabb legyen az ország területén. A város lakóknak szabad földet ajánlottak föl, lehetőséget kaptak, hogy szövetkezeteket hozzanak létre és növénytermesztéssel foglalkozzanak kormányzati szakértők felügyelete alatt.

A kormány más módon is kezelni próbálta az élelmiszerellátás problémáját. Olyan szupermarketeket hoztak létre, ahol államilag támogatott, alacsony áron kínálják az árukat. Néhány évnyi eufória után azonban világos lett, hogy a tervben kitűzött ambiciózus célok nem érhetők el. Az elképzelések szerint, a kampány első éveiben mindjárt emberek milliói mentek volna vidékre, akik nemcsak saját magukat, hanem akár egy Caracas nagyságú várost is elláttak volna élelmiszerrel. Számuk azonban végül csak néhány százezerre lett tehető.

Az első probléma az volt, hogy az ökológiai és technikai tudás transzfere nagy akadályt jelentett az újraparasztosodás előrehaladásában. A város lakók már több generáció óta elkerültek a *campo*-ról, feledésbe vesztett minden gazdálkodáshoz szükséges, hagyományos tudás, régóta kizökkenetek a vidéki élet ritmusából és rutinjából. A megváltozott környezeti feltételekhez és életmódhoz való alkalmaz-

ködáshoz szükség lett volna újabb, korszerűbb agroökológiai ismeretekre és jártasságokra is, de a kitelepülők ennek sem voltak birtokában, nem ismerték azokat a praktikákat sem, amelyek segítségével nagymértékben megkönnyíthető lett volna a mezőgazdaságban végzett fizikai munka. Végül gyakran döntöttek úgy, hogy inkább maradnak a város körzetében.

Tanulságos megállapításokat tesz ezzel kapcsolatban Aaron Kappeler.¹⁸ A szerző hosszú időt töltött terepmunkán a folyamat tanulmányozásával. „Horrorisztikus történeteket” hallott a kampányról. Egy kormányzati tisztviselő elmondta, hogy a mezőgazdaságról, a vidéki életről keveset tudó városiak nem tudtak megküzdeni a váratlan nehézségekkel. Mindenfelé lehetett látni vandálul elpusztított vagy elhagyott szövetkezeteket. Egyetlen projekt sem volt „produktív”. Aragua államban például egy marhatelepet próbáltak működtetni az újra vidékre települőkkel. Az új telepések azonban néhány hónap múlva már el is hagyták a szövetkezetet, a gépek eltűntek, az elektromos hálózatról a drótokat kitépkedték, a marhák közben fertőzést kaptak, s nagyrészt elpusztultak. Az a stratégia, hogy felszívják a fölös városi népeiséget, talán hozott némi eredményt, ám a hazai mezőgazdasági termelés nem nőtt. Ez teljes kudarc volt. Rengeteg közpénz ment veszendőbe, a projektek néhány év után összeomlottak.

Ha belegondolunk a szarvasmarhatelep példájába, lényegében az történt, hogy a munkanélküli városiak egy agráripari létesítményt kaptak, a maga műszaki berendezéseivel, anélkül azonban, hogy bekapcsolták volna őket a globális élelmiszer-birodalom láncolatainak hierarchiájába. E hierarchia ellenőrzés, a szabványok betartása s további inputok biztosítása nélkül viszont a technika számukra használhatatlannak bizonyult.

Talán megoldás lett volna, ha az adott területen zöldséget, gyümölcsöt termesztene, kisállatot tartanak. Ám a mezőgazdasági gyakorlatra vonatkozó agroökológiai tudás is hiányzott a terület átalakításához, s ugyancsak hiányoztak az arra vonatkozó ismeretek, hogy miként lehet agroökológiai szemlélet alapján kölcsönösen előnyös cserekapcsolatokat kialakítani a helyi termelők és a városi fogyasztók között. Bebizonyosodott, hogy pusztán földfoglalással nem lehet sem agráripari, sem alternatív agroökológiai mezőgazdasági termelést beindítani, ha a személyi feltételek hiányoznak. A kormányzat egy időben bőkezűen hitelezett, a vidéki háztartások gyakran ebből éltek, nem a termelésből. Ennek részben oka az is, hogy a kitűzött cél, egy Caracas nagyságú város ellátása, irreálisnak bizonyult, amúgy sem tudták volna teljesíteni, s ezért a hitelből legalább a saját boldogulásukat igyekeztek biztosítani.

A hazai mezőgazdaság erősítésének kudarca mindenképp összefüggött azzal is, hogy a kormányzat nem fordított kellő figyelmet a Venezuelában különösen csekély létszámú, de azért még létező hagyományosan gazdálkodó parasztság érdekeire. Kappeler mérnököktől,

agronómusoktól hallott olyan történeteket, hogy a kisajátított birtokokat soha nem a helyi parasztok kapták meg, legalábbis nem hiánytalanul. Emellett saját szemével látott olyan jelenetet, amikor a Nemzeti Gárda erőszakkal szembeszállt a helyi parasztok ligájának aktivistáival, akik elfoglalták azt a birtokot, amelyet a kormány az agrárpiport képviselő *Venezuelai Agrár Korporáció*nak szemelt ki.

A *Venezuelai Agrár Korporáció* (később *Venezuelai Élelmiszer Korporáció*) részint exportra termel, részint résztvevője annak a kormányzati programnak, amelynek keretében a szegények számára létesített bolthálózatban a termelési költség alatt ajánlanak fel élelmiszert.

Az alapvető probléma ezzel a programmal az, hogy túlnyomórészt élelmiszer-importra támaszkodott, s ma is arra támaszkodik, miközben fedezete kizárólag az olajexport aktuális bevétele. Ezen a téren semmi lényegi változás nem történt a Chavez előtti időkhöz képest, s ma, a Maduro kormányzat alatt is ez a helyzet. Ezekről a programokról szoktak úgy beszélni, mint az élelmiszer-szuverenitás programjairól, pedig csupán arról van szó, hogy az elosztási hálózat az USA-ból és Kolumbiából származó élelmiszer-importot más államokból (pl. Argentína, Brazília, Karib-szigetek) származó importtal helyettesítette. Amíg a Maduro-kormányzat idején, az olajár nagymértékű csökkenése miatt, nem jött el a drasztikus élelmiszerhiány időszaka, addig ezek a programok valóban nyújtottak némi időleges élelmiszer-biztonságot, ugyanakkor a még megmaradt hazai termelők aktivitását visszafogták, nem kedveztek a közvetlen termelő–fogyasztó kapcsolatnak, sem az újrapiasztosodás folyamatának. Sok termelő egyszerűen kifizetődőbbnek találta, ha inkább kedvezményezettje egy ilyen programnak, mintsem hogy termeljen a program számára. A hivatalnokok is tudomásul vették, hogy nem reális dolog azt várni, hogy a demográfiailag megfogyatkozott, fizikailag elgyengült (idős, rokkant) termelőket a gigantikus cél teljesítésére, a városiakok millióinak élelmiszer-ellátására kötelezzék.

A kormányzat retorikája mindig valamiféle „paraszi szocializmusról” szól, de a venezuelai mezőgazdaság működéséhez ennek nincs sok köze. Ez a mezőgazdaság alapvetően a globális agrárpiport és élelmiszer-birodalomba tagolódik bele, annak minden jellemzőjével együtt. Kappeler beszámol arról, hogy 2007-től 14 hónapig élt és dolgozott egy nagy agráripari vállalatnál, Barinas államban, amely egy kisajátított latifundium területén helyezkedik el.

Jelenleg a vállalat teljesen a fordista futószalagok elve alapján szerveződik. Ennek ellenére, hogy több kistermelő szövetkezet volt a körzetben, a nagy állami mezőgazdasági üzem maga alá gyűrte a helyi campesinókat. A kormány adott néhány aprócska birtokrészt a helyi kistermelőknek is, mintegy borralalóként, de a farm többi részén modern kapitalista agrárüzemet rendezett be, csúcstechnológiával, 350 bérmunkással, gépekkel, kemikáliákkal, kőolajalapú műtrágyával.

A munka szigorú hierarchikus rendben és szigorú specializáció alapján szerveződött, a kétkezi munkások és a vezetők vonatkozásában egyaránt. A munkafelügyelők rendkívül autoriter módon viselkedtek, a katonaság egy ipari üzem atmoszféráját teremtették meg a létesítményben. Az igazgatók csaknem kivétel nélkül egyetemet végzett középosztálybeli vagy felsőbb osztálybeli „fehér” vagy mesztic férfiak voltak. A különböző kasztokhoz tartozó alkalmazottak ritkán keveredtek egymással, a munkahely szociálisan nagyon megosztott volt. A műszaki szakértők (*tecnicos de campo*), egy külön testületet alkotva futtatták a termelést, és féltékenyen őrizték tudásukat, azt nem osztották meg az egyszerű dolgozókkal. Többször hallani lehetett a mondatot, hogy „*En esta empresa, no hay socialismo*” – „Ennél a vállalatnál nincs szocializmus.” Gyakori volt a szabotázs-fenyegetés, a letartóztatás, a nagyfejúekkel állandósultak a konfrontációk. A munkások állandóan próbálták hatékonyabbá szervezni a „munkásbizottságokat”, de a menedzserek ezt mindig megakadályozták. A munkások az egyik legmegalázóbb visszaélésnek azt tartották, hogy nem volt előrelépési lehetőségük a favoritizmus, nepotizmus miatt.

Ennél a vállalatnál és a hasonlóknál tehát nem csökkent a munkamegosztás, a specializálódás mértéke, amire pedig az élelmiszer-szervezenítés támogatói szerint elengedhetetlenül szükség van. A feszültségek egyik típusát másfajta feszültségtípus váltotta fel: a vállalaton belül nem volt „agrárprobléma”, viszont a szervezett munkások nem szóltak bele a termelésbe, hanem klasszikus érdekvédelmi harcot folytattak a magasabb bérért, a rövidebb munkaidőért, a jobb munkakörülményekért. Ez a belső helyzet egyébként erősen különbözött attól az ünnepélyes retorikától, amit a vállalat a kötelékébe nem tartozó munkásokkal és munkásbizottságokkal kapcsolatban használt.

A szakértők a vállalatnál feltehetőleg épp azért vonakodtak „agrárreformról” beszélni – mondja Kappeler –, mert az egy parasztok által végrehajtott folyamatot feltételez, erről pedig nem volt szó. A *Venezuelai Agrár Korporáció* (CVA) szerződéses kapcsolatot létesített több paraszti szövetkezettel. Ezeknek a lokális szövetkezeteknek azonban kevés önállóságuk maradt, a termést mindig az államnak adták el, az állami élelmiszer-hálózaton keresztül, és a vállalat technikai szakértői nagymértékben felügyelték a termelést. E szakértőket mindenütt sokkal jobban izgatták a termelési mutatók és a termésátlagok, mint a demokratikus szervezet kérdései. Több államban ugyanez a minta volt jelen.

A. V. Csajanov szól arról, hogy az a fajta művelési mód, amely a földet nem tekinti többnek, mint a paraszti munka hordozójának, mindig „rejtett proletarizálódáshoz” vezet.¹⁹ Lehet, hogy a földet az említett példában a campesinók birtokolják, de a szövetkezeteket egyértelműen úgy kezelték, mint a vállalat kiterjesztését, és a művelési folyamatot – mint „tanácsadók” – alapvetően a vállalat technikai szakértői irányították. Ők választották ki a növényeket, ők szállították az inputot,

ők határozták meg az árakat. A szakértők döntötték el, hogy melyik szövetkezetet preferálják, melyiket sorvasszák el. Soha nem a helyi szükségletekből indultak ki, hanem olyan terményre szerződtek, amit a legkönnyebben lehetett integrálni az üzleti tervbe, és amely nem okozott zavart a vállalati termékskála szempontjából. A szemes terményt a vállalati termékkel együtt szállították el és mindig valahol másutt dolgozták föl, rendszerint az állami tulajdonban levő malmokban.

A szövetkezetek szerepe csupán az volt, hogy mennyiségében tovább szaporítsák azt a terméket, ami már úgyszólván ott volt az állami központokban. A vállalatok eközben úgy jutottak profithoz, hogy a nyílt piacon adtak el bizonyos termékeket és szolgáltatásokat, s jelentős részben exportra termeltek. A hivatalnokok a profitszerzésnek ezt a formáját úgy kommentálták, mint szociális kötelezettséget a népesség élelemmel való ellátására, valamint az agrárszektor megszabadítására az olajfüggőségtől. Az azóta eltelt idő tényei, számadatai alapján meglehetősen kétségesnek tűnik, hogy valóban történt-e haladás a célok megvalósítása irányában.

A venezuelai agrárreform tehát nagyjából úgy írható le – mondja Kappeler –, mint valamiféle fordista-neopopulista folyamat. A kormányzat egyfajta kevert rendszert hozott létre, amelyben a populista, „neonarodnyik” irányvonal nem állt teljesen szemben a nagyüzemi ipari modellel. Ehelyett a kettő együttműködött. Az iparszerű nagyüzem, az állami vállalat „horgonya”, „gravitációs központja” a rendszernek, ha úgy tetszik, az agrárreformnak. A paraszti szövetkezetek e körül a technikai központ körül sorakoztak fel, hogy a szakértők által nyújtott technikai szolgáltatásokat és segélyeket igénybe tudják venni, de az állam soha nem támaszkodott teljesen azokra a szereplőkre – a parasztszerepekre –, akiknek a védelmét hirdette. A kistermelők kaptak bizonyos kedvezményeket, de az általános bérmunka, a profittermelés, a munka kizsákmányolása miatt nem lenne helyénvaló úgy jellemezni ezt a helyzetet, mint valamiféle „paraszti szocializmus” alapján szerveződő élelmiszer-szuverenitást.

Ami Venezuelában kialakult, az egy sajátos *állami élelmiszer-szuverenitás*, elsősorban és lényegében agráripari szerveződés és élelmiszer-behozatal alapján. Az egész venezuelai szociális ellátórendszert végeredményben a *magántulajdon* működteti: olajbevételek nélkül nem működne, az állami juttatások alapja pedig az olajexport, az alapvető létszükségleti cikkek mind importból érkeznek.

Vagyis a Via Campesina lokális, kistermelői, alulról szerveződő, horizontális szemléletű működésével ellentétben, Venezuelában alapvetően a globális piacoktól nagymértékben függő állam határozza meg – a maga központi hierarchiáján keresztül – a mezőgazdaság és az élelmiszer rendszerét a maga materiális valóságában, és az immateriális szférában is ugyanezen a módon rendelkezik az „agroökológia” és az „élelmiszer-szuverenitás” fogalmainak használatával felett. E fogalom-

használat során zavartalanul együtt él egymás mellett az agroökológia fogalma az agráripari gyakorlattal, a GMO-val, az élelmiszer-szuverenitás fogalma pedig az élelmiszer-import gyakorlatával.

Az ENSZ szervezete, a FAO ugyanilyen eszmei keretek között gondolkodik. Ezért lehet az, hogy míg az elmúlt évben a híradások túlnyomó többsége a világban a venezuelai élelmiszerhiány katasztrofális mértékéről számolt be, addig a FAO képviselője májusban úgy nyilatkozott, hogy a venezuelai mezőgazdasági termelőknek okuk van az ünneplésre az országnak az élelmiszer-biztonság és élelmiszer-szuverenitás terén elért eredményei miatt. „Itt az élő példa, hogy campesino férfiak és nők, közösségi tanácsok és közösségek, valamint a kormány megvalósítják az élelmiszer-szuverenitást és az élelmiszer-biztonságot” – fogalmazott Marcelo Resende egy Lara állambeli projekt beindításakor, ahol kiemelten szövelt az agroökológia jelentőségéről.

Chavez elnök 2005-ben így fogalmazott: „Az arkhimédészi pont – ezt a kifejezést Mészáros István csodálatos könyvéből vettem át – a termelés és a fogyasztás közösségi rendszere. Ez az, aminek megteremtésén dolgozunk, tudatában vagyunk, hogy ezt építjük. Egy új rendszert kell teremtenünk, a termelés és a fogyasztás közösségi rendszerét... Emlékezzünk rá, mit mondott Arkhimédész: »Adjatok egy szilárd pontot, és én kifordítom sarkából a mai világot.« Itt van számunkra az a pont, amelyikre támaszkodva kifordíthatjuk sarkából a mai világot.”²⁰

Sajnos, hiába nevezzük ráolvasással közösséginek a Venezuelában kialakult termelést és fogyasztást, ha ez a két szféra nem kerül közelebb egymáshoz. Hogyha továbbra is csupán az emberi léptéken messze túllépve, egymástól térben, időben teljesen elkülönülten létezik, akkor valójában semmi nem történt a kapitalista szisztéma lebontása, az anyagcsere-szakadás megszüntetése érdekében. Folytatódik az élet a mértékhatáron túl, a kapitalizmuson innen.

Jegyzetek

- ¹ <http://www.latin-amerika.hu/hirek/interjuk/2322-2014-10-02-00-21-30>.
- ² Kepes György: *A közösségi művészet felé. Tanulmányok a kortársi művészet és a modern világ együttműködésének lehetőségeiről*. Budapest, Magvető Kiadó, 1978. 23–24.
- ³ Ploeg: *The New Peasantries*. London, Sterling, Earthscan 2008; *The Peasantries of the 21. century: the commoditisation debate revisited*. *The Journal of Peasant Studies* 37/1/2010
- ⁴ Henry David Thoreau: *Walden*. (Fordította: Molnár Imre, Szöllősy Klára.) Budapest, Fekete Sas Kiadó, 1999, 39.
- ⁵ David Harvey: *The New Imperialism*. London, Verso 2003.
- ⁶ Luisa Steur: „Adivaszik”, kommunisták és az őslakos-tudat kialakulása Keralában. *Eszmélet* 87. 119
- ⁷ María Elena Martínez-Torres & Peter M. Rosset: Diálogo de saberes in La

Vía Campesina: food sovereignty and agroecology, by María Elena Martínez-Torres & Peter M. Rosset. *Journal of Peasant Studies*, 2014.

- ⁸ Idézi Torres & Rosset, i. m. 3.
- ⁹ Paulo Freire: *Pedagogy of the Oppressed*. 30th Anniversary ed. New York, Continuum, 2006.
- ¹⁰ „René Descartes, a modern nyugati filozófia megalapítója új mozzanattal gazdagítja a nyugati gondolkodás történetét. Behelyettesíti az európai középkori tudás teo-politikájában szereplő istent mint a tudás megalapozását a (nyugati) emberrel mint az európai modern kori tudás megalapozójával. Az isten minden attribútuma átszáll a (nyugati) emberre. Az egyetemes, időn és téren túli igazság, a világmindenség törvényeihez való hozzáférés előjoga, és az a képesség, hogy tudományos ismeretet és elméletet hozzon létre, immár a nyugati ember elméjébe helyeztetik. A karteziánus „ego cogito” („gondolkodom”) az alapja a modern nyugati tudományosságnak. Descartes azáltal, hogy dualizmust teremtett ész és test között, ész és természet között, képessé vált szituálatlan, egyetemes, mindentudó isteni ismeretre igényt tartani. Ez az, amit a kolumbiai filozófus, Santiago Castro-Gómez (2003) az európai filozófiák távlatindító „nulla pontjának” nevezett. A „nulla pont” az a nézőpont, amelyik akként rejti és álcázza magát, mintha túllépett volna minden különös nézőpontra, vagyis olyan nézőpont, amelyik semmilyen nézőpont képviselőjének nem mutatja magát. Az „isten szeme” ez, amelyik mindig egyfajta elvont általános alá rejti helyi és különös nézőpontját. A nyugati filozófia előnyben részesíti a „tudás ego-politikáját” a „tudás geopolitikájával” és a „tudás testi politikájával” szemben. Történetileg ez tette lehetővé a nyugati Analízis 44 férfiúnak (szándékos itt ez a gender-terminus), hogy tudását olyanként mutassa föl, mint amelyik egyes egyedül birtokosa az egyetemes tudatnak, s elveti a nem-nyugati tudást, mint amelyik a különösségé, és ezért képtelen eljutni az egyetemességig. Az episztemikus stratégia kulcsfontosságú szerepet játszott.” *Eszmélet*, 92. sz. (2011. tél), 43.
- ¹¹ Agroecology for Sustainable Food Systems in Europe. A Transformative Agend. Brüsszel, 2013. július 26–27. http://www.ensser.org/fileadmin/files/AgroEcologyConference_Outline.pdf
- ¹² Mario Moretto: Farmers speak out against food sovereignty ordinance. *Bangor Daily News*, April 21, 2013
- ¹³ Miguel A. Altieri: *Agroecology, the Scientific Basis for Alternative Agriculture*. Berkeley. U. C. Berkeley, 1983
- ¹⁴ Miguel A. Altieri – Fernando R. Funes-Monzote – Paulo Petersen: Agroecologically efficient agricultural systems for smallholder farmers: contributions to food sovereignty. In: Miguel A. Altieri, Fernando R. Funes-Monzote & Paulo Petersen: *Agronomy for Sustainable Development*. INRA – Springer, 2011
- ¹⁵ Vö.: John B. Foster: Előszó Mészáros István: A társadalmi öntevékenység rendszerének szükségessége című könyvéhez. *Eszmélet* 104. sz. (2014. tél)
- ¹⁶ Wezel, A., Bellon, S., Doré, T., Francis, C., Vallod, D., & David, C.: Agroecology as a science, a movement and a practice. In *Sustainable Agriculture*. Volume 2 (27–43). Springer Netherlands, 2011
- ¹⁷ Eduardo Sevilla Guzmán – Graham Woodgate (2013): Agroecology: Foundations in agrarian social thought and sociological theory. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37(1), 2013

¹⁸ A. Kappeler: Perils of Peasant Populism: Why Redistributive Land Reform and „Food Sovereignty”. Can't Feed Venezuela c. írása, amely a Yale Egyetemen 2014-ben megrendezett, élelmiszer-szuverenitással foglalkozó konferencián elhangzott előadás szövege.

http://www.iss.nl/fileadmin/ASSETS/iss/Research_and_projects/Research_networks/ICAS/65_Kappeler_2013.pdf

¹⁹ A. W. Chayanov: *The theory of peasant economy*. Chicago, Aldine, 1966.

²⁰ Idézi: John Bellamy Foster: Chavez és a közösségi állam. A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában. *Eszmélet* 107. sz. (2015. ősz), 21.

